השער החדש בחומת יפו

שמואל גילר, אור אלכסנדרוביץ׳

מבוא

בחינת ההיסטוריה הקצרה של ׳השער החדש׳ בחומת יפו העתיקה שופכת אור על השינויים המהירים שעברו על העיר במחצית השנייה של המאה ה-19, ומאפשרת לתקן טעות שהשתרשה באשר למיקומו המדויק. מקובל לחשוב כי ׳השער החדש׳ של יפו הוא המעבר המקורה ברחוב אבולעפיה, המוביל מרחוב יפת לרחוב הצורפים, אולם לסברה זו אין אחיזה במקורות ההיסטוריים השונים. מאמר זה בא להצביע על מיקומו המדויק של השער בהסתמך על טקסטים, מפות ותצלומים היסטוריים, ולתאר את הנסיבות שהובילו לפתיחתו ולהריסתו תוך שנים ספורות.

פתיחת ׳השער החדש׳

מראשית המאה התשע-עשרה ועד שלהי שנות השישים של המאה, היה בחומת יפו רק שער יבשתי אחד, המוכר היום בשמות ׳שער ירושלים׳ או ׳שער אבו נבוט׳. הוא נבנה בידי מוחמד אגא אל-שאמי המכונה ׳אבו נבוט׳, מושל יפו בין השנים 1807-1818, כחלק ממבצע שיקום חומת העיר שנהרסה בידי נפוליאון. מול פתח הכניסה למבנה השער בנה אבו נבוט סביל מונומנטלי (׳סביל סולימאן׳; הסביל ושרידי השער עדיין ניצבים במקומם בכניסה המזרחית לרחוב רוסלאן המוליך לעיר העתיקה). המבנה ההגנתי של השער הפך את הכניסה לעיר למבוך פתלתל וצפוף לתנועת הולכי רגל ובהמות. ג׳יימס פין (Finn), הקונסול הבריטי בירושלים, תיאר את המצב שנוצר בזיכרונותיו מהשנים 1853-1856:

> הטֶרדה הישנה והבלתי מטופלת – העובדה שלעיר היה שער אחד על אף שמדובר היה במקום שבו העסקים והתנועה גדלו בהתמדה – נותרה עדיין על כנה ביפו. כל נוסע וכל גמל או פרדה נושאי מטען היו נאלצים לעבור דרך אותו שער בודד. השנה נהרגו כבר שני אנשים כשגמלים על מטענם החורג ביצעו פנייה מפתיעה סביב הפינה החדה. עצומות חזרו ונשלחו לקונסטנטינופול בנושא זה, אך לשווא. תושבי יפו הציעו שנים מספר קודם לכן לאסוף כ-150 ל׳, סכום מספיק למטרה, כדי לפרוץ שער שני בחומה, או לחלופין לפתוח מחדש שער ישן בצד היבשה, דבר שיהיה נוח במיוחד לרחוב החדש של המחסנים; אך לא! זו עשויה הייתה להיות תוכנית פשוטה ובעלת תועלת רבה מכדי שהשלטונות יקבלו אותה. נשלח מפקח שדיווח אמנם ששער חדש עשוי להביא תועלת, אך יש לפתוח אותו בצד הים – מה שאינו נוח למסחר – ועלותו עשויה להגיע ל-30,000 פיאסטרים. סכום זה היה גבוה ממה שהתושבים היו מוכנים להוציא על עניין שממנו לא יפיקו תועלת; לממשלה לא היה דבר לתת: כך שדבר לא נעשה במשך שנים. (Finn and Beaufort 1878, 342-343)

במהלך שנות השישים צמחה אוכלוסיית יפו, ובתים חדשים נבנו בשטח היחיד שנותר ריק בתחומי החומות, סמוך לחומה המזרחית של העיר. הבינוי המואץ הגביר את בעיות התנועה והדוחק ב׳שער ירושלים׳. במדריך התיירים של מארי (Murray) לסוריה ולפלשתינה מ-1868 הופיע שוב תיאור הדוחק ב׳שער ירושלים׳: ״העיר מוגנת בחומה שעליה מותקנים עדיין כמה תותחים ישנים בכיוון הים. בצד היבשה קיים רק שער אחד, והוא תמיד עמוס חמורים, גמלים וערבים עצלים, כך שקשה לפלס את הדרך דרכו״ (Murray 1868, 272). מצב זה עמד להשתנות בתוך זמן קצר. בשלהי שנת 1868 הצטרף העיתונאי האירי ויליאם הווארד ראסל (Russel) למסעו למזרח של הנסיך מוויילס (לימים המלך אדוארד השביעי). ב-9 במרץ 1869 עגנה הפמליה ביפו. ביומן המסע שפרסם ראסל עוד באותה שנה כתב:

> כשעדכן מארי את המדריך שלו בשנה שעברה, היה עדיין שער אחד ליפו. היום קיימים שניים; עם זאת, כשיצא הספר לאור היו ללא ספק יותר מ-5,000 תושבים בעיר [המספר שבו נקב מארי]. היום על פי המפקד ישנם כבר 15,000, לרבות אלה שבפרוורי הבזאר מחוץ לחומות. (Russell 1869, 329-330)

תיאורו של ראסל הוא ככל הנראה המקור הכתוב המוקדם ביותר שבו מוזכר שער שני בחומת יפו. ניתן לשער שמטרדי הצפיפות והתנועה הם שהובילו לפתיחתו, אך השפעתו על פתרון הבעיה היתה מוגבלת. עוד באוקטובר 1871 דיווח העיתון העברי ׳חבצלת׳ על החלטת עיריית יפו, שכונסה לראשונה באותו זמן, לפרוץ פתח רחב יותר בחומת העיר לצד השער החדש, כדי להקל על תנועת בהמות המשא:

> בשבוע העברה, התאספו פה כל גדולי העיר להמתיק סוד ולהתייעץ על דברים רבים הנוגעים לטובת יושבי העיר הזאת. גם כל שרי הקונזילים באו לאסיפתם הנכבדה, רצונם לייסד גם פה קאמיטע (מיגליס בעלידי) כאשר נוסדו בכל הערים הגדולות וזה יצא מהם ראשונה לפתוח עוד שער גדול

> בחומת העיר, אשר בו יבאו החמרים והגמלים ולא יבאו עוד בזה השער אשר אנשים ילכו בו. (חבצלת 1871)

פרצה זו בוצעה לבסוף בסמוך ל׳שער החדש׳, כפי שציין גוטפריד שוורץ (Schwarz) במאמר על יפו וסביבותיה שפורסם בשנת 1880. בתארו את חומת העיר כתב שוורץ כי ״בצד המזרחי עדיין ניצב ׳השער החדש׳, אל-באב אל-ג׳דיד (מס׳ 53) שכבר אינו בשימוש, משום שממש בצמוד לו נפתחה יציאה רחבה יותר מהעיר״ (Schwarz 1880, 47-48). מצירוף התיאורים השונים עולה, אם כן, שהשער השני בחומת יפו (׳השער החדש׳) נפתח לפני מרץ 1869, שימש לייעודו תקופה קצרה יחסית, ונהפך למיותר כשנפרץ לצדו מעבר רחב יותר בחומה במועד בלתי ידוע אחרי אוקטובר 1871. פריצת מעבר זה יכולה להיחשב כתחילת התהליך ההדרגתי של פירוק חומת יפו.

מיקום ׳השער החדש׳

קורותיו של ׳השער החדש׳ של יפו ומיקומו המדויק נותרו עד היום מעורפלים. מלבד התיאורים הקצרים שהובאו לעיל, קשה לאתר עדות כתובה הנוגעת להקמתו של השער, ובעיקר קשה לאתר במדויק את מיקומו. כיום נוהגים מדריכי טיולים לכנות את המעבר הקמרוני ברחוב אבולעפיה (פינת רחוב יפת 30), כ׳שער החדש׳ של יפו, וכך גם השתרש הזיהוי בכתובים. במדריך לעיר יפו שפורסם בשנת 1988 מתוארת הכניסה לרחוב אבולעפיה באופן המזהה אותה עם ׳השער החדש׳:

> המעבר החדש הנראה כאן, הוא שריד למעבר נוסף בחומת העיר. המעבר, באד אל-ג׳דידה בערבית, נפתח בשנת 1869 כש״שער ירושלים״, השער היחיד לעיר, נמצא לא מתאים. השער הישן כבר לא יכול היה לשאת את עומס התנועה מערים אחרות, וגם את התנועה המקומית בין האזור האורבני לאזור הפיתוח החדשים במחצית השנייה של המאה ה-19.(Or et al. 1988, 17)

בחינה מדוקדקת של מפות ותצלומים היסטוריים מעלה שהמעבר הקמרוני ברחוב אבולעפיה לא שימש מעולם כשער בחומת העיר. ׳השער החדש׳ של יפו היה ממוקם ארבעים מטרים דרומית מערבית לו, בקרן הרחובות הפנינים והצורפים. במקומו ניצב היום בית דו-קומתי (הצורפים 12). המיקום המדויק מופיע במפת יפו ששרטט האדריכל הגרמני תיאודור סנדל (Sandel), בן קהילת הטמפלרים של יפו. מפה זו, המבוססת על סקר שנערך בשנים 1878-1879, יוצאת דופן באיכותה ובדיוקה, וניכרת בה היכרות קרובה עם העיר. המפה פורסמה בשנת 1880 בכתב העת *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* כנספח למאמרו של שוורץ שהוזכר לעיל.

היא כוללת בתוכה שתי מפות נפרדות: מפה מפורטת של העיר העתיקה (בקנה מידה 1:9,100), ומפה של יפו וסביבותיה (בקנה מידה 1:31,800). במפת העיר (איור 1) מציין סנדל את מיקומו של 'שער חדש' במספר 53, ומתארו כשער שאינו נמצא עוד בשימוש (במקרא הגרמני נכתב: el-Bāb el-Dschedid, d. Neuthor (eingegangen)). צורת השער ריבועית, והוא תחום מצדו הדרום מערבי במעבר (היום רחוב הפנינים) החוצה את חפיר החומה ומתחבר לדרך החיצונית המובילה לעזה (היום רחוב יפת). צפונית לשער ניתן להבחין במעבר נוסף הפרוש מעל החפיר שבקצהו מבנה הצמוד לחומה. ניתן להניח בביטחון שמעבר זה הוא מעבר ישן שהוביל אל 'השער החדש' והיה בשימוש לפני פריצת הפִרצה דרומית לו. עוד עולה ממפת סנדל, כי מ'השער החדש' עלה רחוב ראשי לעבר ראש התל שעליו ניצבה מצודת העיר.

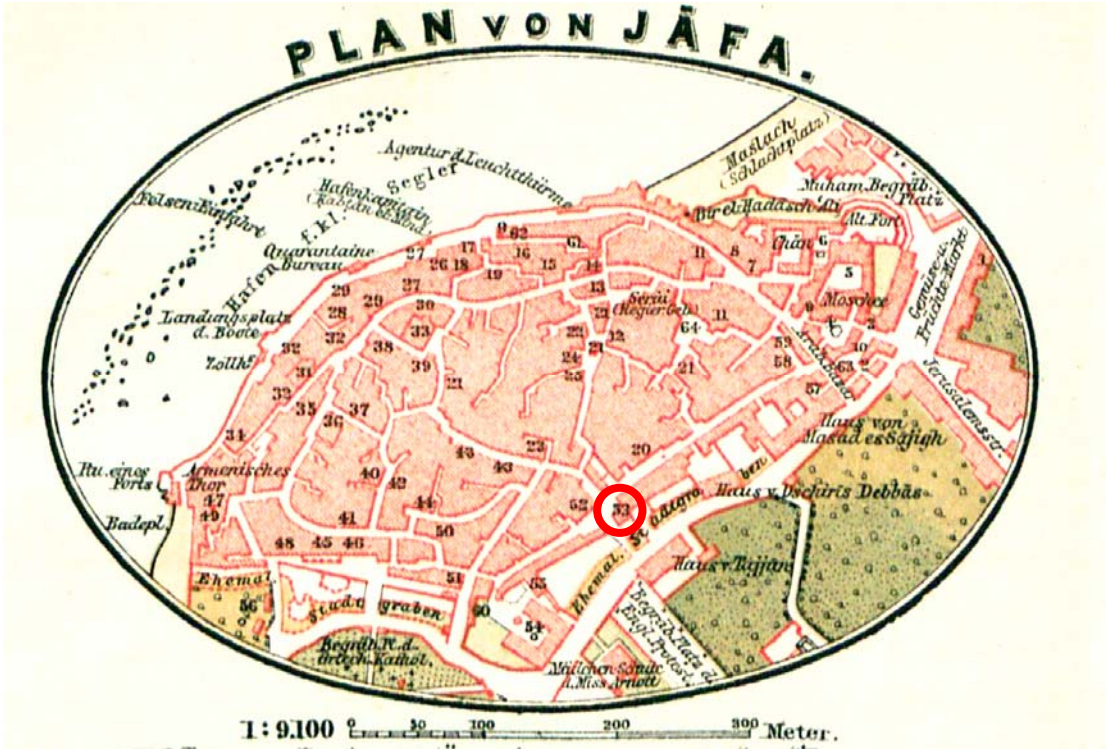

איור 1: מפת יפו העתיקה שערך ושרטט תיאודור סנדל בשנים 1878-1879 (Sandel 1880). מיקום השער החדש מסומן במפה במספר 53 (מוקף בעיגול אדום)

דיוקה המופלא של מפת סנדל מאפשר לאתר במדויק את מיקומו של 'השער החדש' על מפה עדכנית של יפו. באמצעות תוכנת תיב"מ (CAD), הטלנו מפה דיגיטלית של העיר על פני סריקה של מפת סנדל (איור 2). הסריקה נעשתה מעותק מקורי של המפה, כפי שפורסמה בכתב העת הגרמני. מהטלה זו עולה המסקנה כי קווי המתאר החיצוניים של 'השער החדש' זהים לתוואי הקירות החיצוניים של הבית הניצב היום ברחוב הצורפים 12 (איור 3). עוד עולה מחפיפת המפות, כי רובם המכריע של המבנים לאורך רחוב אבולעפיה, המזוהים בטעות כמערך המבנים של 'השער החדש', לא היו קיימים בעת שסנדל שרטט את מפתו. יתר על כן, על פי מפת סנדל,

השטח שיהפוך לימים לרחוב אבולעפיה היה בשנת 1879 חלק מהחפיר שסביב חומת העיר וודאי שלא שימש כמעבר לתוכה.

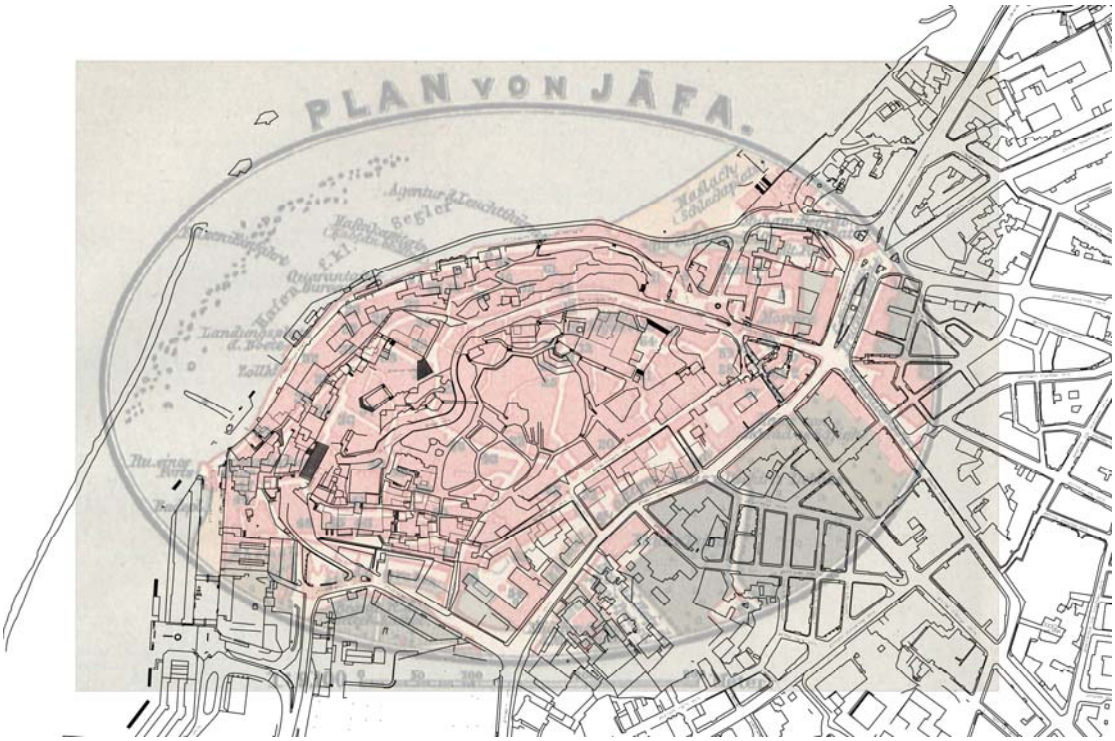

איור 2: הטלת מפה עדכנית של יפו על גבי מפת סנדל

איור 3: הטלת מפה עדכנית של יפו על גבי מפת סנדל: הגדלת סביבתו של 'השער החדש': א) השער החדש; ב) בית טיאן; ג) מעבר אבולעפיה

הזיהוי המבוסס על מפת סנדל נתמך גם בניתוח תצלום פנורמי של יפו, שצולם ככל הנראה סביב שנת 1870 בידי הצלם הצרפתי פליקס בונפיס (Bonfils; איור 4). בפינה השמאלית העליונה של התצלום ניתן להבחין במבנה גדול ומרשים הניצב מחוץ לחומת העיר. מבנה זה מתואר במפת סנדל כביתו של אנטואן טיאן (סוחר מרוני עשיר מלבנון). מימינו ניתן להבחין בגשרון המוביל מהדרך הראשית למה שנראה כפתח מקושת הקבוע בצד הצפוני של מגדל שמירה הבולט מתוואי החומה. בין מגדל זה ובין מגדל שמירה נוסף, צפוני, ניתן להבחין בשרידי חומת העיר. השוואה למפתו של סנדל מאפשרת לקבוע בוודאות כי מגדל השמירה הדרומי, עם פתח הכניסה הקשתי, הוא המתואר אצל סנדל כ-Neuthor (׳שער חדש׳).

איור 4: קטע מתצלום של יפו שצילם פליקס בונפיס, 1870 לערך (אוסף ורמן, באדיבות הספרייה הלאומית). מיקום ׳השער החדש׳ מסומן בחץ

מגדלי השמירה

תצלומו של בונפיס מנציח את יפו בשלב מעבר בהתפתחותה. שנים ספורות קודם לכן היתה עדיין יפו עיר מוקפת חומה. בחלקה המזרחי של החומה, שחיבר בין המצדית שחלשה על ׳שער ירושלים׳ למצדית הדרומית (מצדית סידני סמית׳), נקבעו שני מגדלי שמירה. המגדלים חלשו על שטח הֶרֶג (Fausse-braie), כשחפיר מפריד בינם ובין הדרך שהובילה מ׳שער ירושלים׳ דרומה (׳דרך עזה׳). מערך החומה והמגדלים מופיעים במפה בריטית ששרטט בשנת 1842 איש צבא בריטי, לוטננט צ׳רלס פרנסיס סקיירינג (Skyring; איור 5). נראה כי חלק זה של החומה נותר ללא שינוי לפחות עד שנות השישים של המאה התשע-עשרה. ניתן ללמוד זאת מסדרה של שלושה תצלומים שצילם הצלם הצרפתי לואי וין (Vinges) בשנת 1860. באחד מהם (איור 6) ניתן להבחין בשני מגדלי השמירה בחומה המזרחית, כשחומה מתפוררת מחברת ביניהם. מגדל השמירה הדרומי, שבו נפתח מאוחר יותר ׳השער החדש׳, מחוסר פתחים. בתצלומו של וין לא נראים גם גשרים כלשהם החוצים את החפיר. תמונה דומה עולה גם ממפה צבאית בריטית ששרטט בשנת 1863 לוטננט פרנסיס בדפורד (Bedford; איור 7).

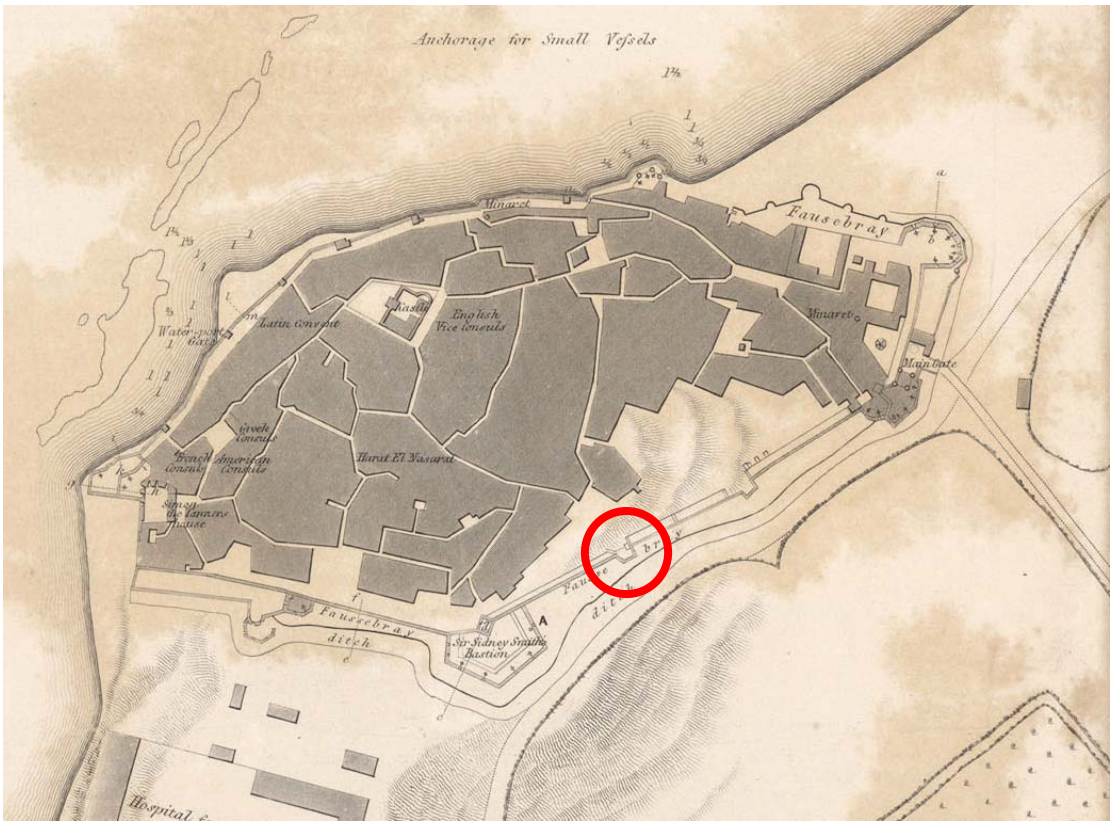

איור 5: מפת יפו ששרטט לוטננט צ׳רלס פרנסיס סקיירינג, 1842 (באדיבות הספרייה הלאומית). מגדל השמירה הדרומי מסומן בעיגול

איור 6: תצלום של החומה המזרחית של יפו שצילם לואי וין, 1860 (הספרייה הלאומית של צרפת, gallica.bn.fr). מגדל השמירה הדרומי מסומן בחץ

איור 7 : מפת יפו ששרטט לוטננט פרנסיס בדפורד, 1863 (באדיבות הספרייה הלאומית). מגדל השמירה הדרומי מסומן בעיגול

מפת יפו מוקדמת יותר של סנדל, משנת 1876, שצורפה למהדורה אנגלית של מדריך הטיולים בדקר (Baedeker) לפלשתינה, מספקת גם היא תמיכה לטענה ש׳השער החדש׳ נפרץ במגדל השמירה הדרומי (איור 8). במפה זו מצוין מיקום השער בפאה הצפונית של מגדל השמירה הדרומי, סמוך לבית גדול ובודד שעומד מחוץ לחומות העיר, שהוא ללא ספק ביתו של טיאן. הדבר מעלה את ההשערה כי ׳השער החדש׳ היה למעשה שער קדום שנחסם ונפתח מחדש. ואכן, במפה מוקדמת יותר ששרטט הקרטוגרף הצרפתי פייר ז׳קוטן (Jacotin) בשנת 1799 (איור 9), מופיעים שני מגדלי השמירה בחומה המזרחית של יפו, כשליד מגדל השמירה הדרומי מופיע הציון ׳יציאה׳ (sortie), וממנו מתפצלות דרכים מזרחה ודרומה. מצב דומה מתואר גם במפה ששרטט בשנת 1800 ג׳ורג׳ פינק (Pink), סוקר של הצבא הבריטי, לאחר הנסיגה הצרפתית מארץ ישראל. סביר להניח כי היציאה המצוינת במפת ז׳קוטן היא השער שאת פתיחתו ביקשו תושבי יפו בשנות החמישים של המאה התשע-עשרה, כפי שתיאר זאת הקונסול הבריטי פין. שער זה נפתח מחדש בסופו של דבר בשנת 1868 או 1869, אך שימש כשער כניסה לעיר זמן קצר בלבד. זהו ׳השער החדש׳ של יפו.

איור 8: מפת יפו המבוססת על סקר שערך תיאודור סנדל, 1876 (Socin 1876, 129). השער החדש, המסומן בספרה 11, מוקף בעיגול

איור 9: מפת יפו ששרטט פייר ז׳קוטן, 1799 (Service historique de l'armée de terre, Armees, France: LII 332-2). מגדל השמירה הדרומי והיציאה דרכו מסומנים בעיגול

סיכום

בדצמבר 1879 שלח האדריכל והארכיאולוג הגרמני הנודע קונרד שיק (Schick) דיווח לכתב העת האוסטרי *Österreichische Monatsschrift für den Orient*:

> ביפו נהרסה חומת העיר, נסתם החפיר, ונבנו כמה בתים גדולים בתי מסחר חדשים, ביניהם אפילו בתי מידות. גם בגנים של יפו נבנה מספר גדול של בתים חדשים, ודרומית וצפונית לעיר נבנו רבעים ערביים חדשים, רובם בידי מתיישבים ממצרים [...] ביפו לא רק המסגד והמזרקה של העיר שופצו, אלא גם נבנה מחדש מינרט יפה וגבוה למסגד. (Schick 1880, 64-66)

תנופת הפיתוח והבנייה, שכללה שטחים נרחבים מחוץ לחומות העיר, הפכה את הריסתו של 'השער החדש' לאטרקטיבית מבחינה כלכלית. על אף שגם מבנה השער הראשי של יפו פורק בחלקו באותם ימים, נותר המעבר דרכו ללא שינוי, והוא שימש עדיין נתיב כניסה חיוני להולכי רגל ולבהמות משא. 'השער החדש', שהפך לחסר שימוש עם פתיחת הפִּרצה דרומית לו, פינה את מקומו לבניין המגורים הניצב שם עד היום (איור 10).

עם זאת, בתוך זמן קצר יחסית לא התאימה גם הפִּרצה החדשה בחומה לתנועה הגוברת, משום שביתו גדול הממדים של פרנסיס דמיאני (מס' 52 במפת סנדל) נבנה באופן שאילץ את הנכנסים דרך המעבר לבצע פנייה חדה עם הכניסה לעיר. בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, כאשר המתיישבים הטמפלרים החלו להשתמש בכרכרות להובלת תיירים, לא התאימה הכניסה המפותלת לתנועתן. משום כך, ובשל התפתחות השטח הבנוי של יפו לאורך הדרכים הראשיות המובילות לעזה, לירושלים ולשכם, התעורר הצורך בחיבור נוסף של דרכים אלה לעיר המרכזית.

צורך זה בחיבור נוסף היה ככל הנראה הסיבה להקמת המעבר המקורה שנהפך ברבות הימים לרחוב אבולעפיה (איור 11). מעבר זה, שהיה חלק ממתחם מסחר ומגורים, אינו מופיע עדיין במפת יפו ששרטט המהנדס ז'ורז' פרנג'ייה בנובמבר 1892, ומשום כך ניתן להסיק כי נבנה רק בשלהי שנות התשעים של המאה. המעבר היה רחב דיו כדי לאפשר תנועה מקבילה ונפרדת של כרכרות והולכי רגל (דרך מעבר צדדי החסום היום בחנות). הוא חיבר לא רק את העיר המרכזית עם דרך עזה, אלא גם התחבר לדרך חדשה (היום רחוב רבי פנחס) שהובילה מזרחה לעבר דרך ירושלים. מיקומו המרכזי, ותפקידו החשוב כעורק תחבורה מרכזי בשלהי המאה התשע-עשרה, כמו גם מחיקתו הפיזית של 'השער החדש', הם ככל הנראה הסיבה לזיהוי השגוי של הכניסה לרחוב אבולעפיה כ'שער החדש' המקורי של יפו.

איור 10: הבית הניצב היום על מקומו של 'השער החדש' של יפו, רחוב הפנינים 12 (צלם: שמואל גילר)

איור 11: המעבר המקורה ברחוב אבולעפיה, תצלום עדכני (צלם: אור אלכסנדרוביץ')

ביבליוגרפיה

FINN, JAMES & BEAUFORT, EMILY ANNE 1878. Stirring times: or, records from Jerusalem; Consular chronicles, of 1853-1856 (Volume 2), London, Kegan Paul.

MURRAY, JOHN 1868. A Handbook for Travellers in Syria and Palestine, London, John Murray.

OR, EVEN, FEDER, SHIMSHON & SHACHAM, TZVI 1988. *Jaffa Guide: A Visitor Guide to Old Jaffa,* Tel Aviv, Eretz Israel Museum.

RUSSELL, WILLIAM HOWARD 1869. A diary in the East during the tour of the Prince and Princess of Wales (Volume 1), London, Routledge.

SANDEL, THEODOR 1880. Karte der Umgebung von Jafa. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins,* 3**,** Pl. 3.

SCHICK, CONRAD 1880. Fortschritte der Civilisation in Palästina in den letzten 25 Jahren. *Österreichische Monatsschrift für den Orient,* 6**,** 63-67.

SCHWARZ, GOTTFRIED 1880. Jafa und Umgebung. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 3**,** 44-51.

SOCIN, ALBERT 1876. Palestine and Syria, handbook for travellers, Leipzig, Karl Baedeker.

חבצלת. 1871. יפו. 20.10.1871, 18.